

नेपाःगाःयाभौतिकजल स्मारक

राजनलाल जोशी

उपप्राध्यापक, नेपाल भाषा केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि., नेपाल

सारांश

नेपाःगाःयाभौतिक सम्पदायाधलखय् प्राकृतिक व कृत्रिमजल स्मारकयाविशेष थाय् दु । प्राकृतिकरूपं थनयागुँच्वः, खुसि थें जाःगु सम्पदां थनया सभ्यतायातथकाय्गु ज्या याःगु दु । मेखे कृत्रिम सम्पदायारूपय् ल्यनाच्वंगु देय् धः (राजकुलो) नेपाःगालय् लःइनेगु मू स्रोत खःसाथनयाधार्मिक व सामाजिक सम्पदायारूपय् ल्यनाच्वंगु अशोकस्तूप, मरुसतः, पशुपति, गुह्यश्वरी थें जाःगु सम्पदा नं लःलिसें सम्बन्धित खनेदु । अथे हे, धार्मिक व सांस्कृतिकमहत्वंजाःगु जात्रापर्व नं अप्रत्यक्षरूपं लःलिसे सम्बन्धितजुयाच्वंगु दु । थुजाःगु महत्वंजाःगु पक्षथौं न्हिथं न्हनीगु व महत्वत्वःमनावनाच्वंगु दु । थ्व सम्पदामात्र सम्पदायाल्याखय् जक मखु नेपाःगालय् च्वंपिनिगु सभ्यतायाम्हसीका नं खः ।

कीवर्ड : लः, जल, देय् धः, अशोकस्तूप, विस्काः, बुंगद्यः, जन्माद्यः, अगिंमथः, पशुपति, हाडिगाँ, च्वलेचा जात्रा ।

१. परिचय

सभ्यतायाविकासक्रमय्आर्थिक व भौतिकविकास मदय्कं मगाः । आर्थिक व भौतिकविकास हे चाय्कं वामचाय्कं मानववस्तिया नं विकास जुइ,गुकिं व्यागलं हे म्हासीकाव्वयाच्वंगु सलंसः दँपुलांगु वाप्राकृतिक सम्पदाय् मानव सभ्यतायातन्त्यःने यंकेगु भूमिकाम्हताच्वंगु कृत्रिम सम्पदाय् नकारात्मकप्रभावलाइगु संभावना नं उत्तिकं दु ।

नेपालय् शहरीकरण छुखे अव्यवस्थितरूपं भौतिकनिर्माण जुयाच्वंगु दु । अव्यवस्थितशहरीकरणं स्थानीय सम्पत्तिकथं कयातःगु सम्पदाय् तप्यंक असर लानाच्वंगु दु । वास्तवय् थुजाःगु सम्पदादुने स्थानीयमनूतय्के ल्यनाच्वंगु ज्ञान, कला व शीप दुसुलाच्वंगुलिं यानाः हे नेपाःया सम्पदायातकयाःविश्वं हे थःगु सम्पत्तिकथं नालाच्वंगु दु । उकियाउपज, नेपाःगालय् च्वंगु न्हय्गू धार्मिक, सामाजिक व राजनीतिक सम्पदायातविश्वं विश्वसम्पदायाधलखय् दुथ्याकूगु दु । नेपाःगाःया छुचाख्यरं भुनाच्वंगु प्राकृतिक सम्पदायाततकं विश्वं जैविकविविधतायाज्वःमदुगु नमूनाकथं कयातःगु दु । भौगोलिकरूपं २५X१९ किलोमिटरया चाकःदुने सीमितनेपाःगालय् प्रचलितमिथक, नृतात्विक व भौगर्भिक तथ्य प्रमाण धाःसातसकं न्यनाच्वंगु दु । थनयाप्राकृतिक व कृत्रिम सम्पदादुने निहितपक्षयागहिराईया कारणं हे नेपाःगाः जैविकविविधताय् नं तःमिधकाःविश्व समुदायं उत्तिकं हे ध्यानतयाः स्वयाच्वंगु दु ।

२. उद्देश्य

नेपाःगाःयाथीथी सम्पदान्हिथं न्हनीगु अवस्थाय् थ्यने धुंकूगु दु । ल्यनाच्वंगु सम्पदा नं थीथीवाखं व उपवाखं स्वानाःतःगु दु । नेपाःगाःयागुलिखे सम्पदाधार्मिक, सांस्कृतिक व मेमेगु महत्वदुसां जलीय दृष्टिकोणं नं उत्तिकं महत्व दु । अथे खःसां थुकियातकयाःचर्चा जूगु मदु । थुगु च्वसु नेपाःगाःया सम्पदाधार्मिक, सांस्कृतिकजक मखु सम्पदाल्यूने सुलाच्वंगु मौलिकपक्षयातकयाःउलेगु कुतःजुइ । थुगु ज्यां सम्पदायात छगूजक दृष्टिकोणं स्वय् मज्यू धइगु अवधारणा तयार याय्फइ ।

३ अध्ययनविधि :

थुगु अध्ययनयानितिं प्राथमिक स्रोतयारूपय् स्थानीय प्रवृद्ध वर्गयाके न्यनेकने यानागु दु । च्वमि स्वय्म

स्थानीयबासिन्दाजुगुलिं प्रत्यक्षअवलोकन विधियातनालागु दु । थुगु अध्ययनय् निगूगु स्रोतयारूपय् पिदंगु सफूयात नं कःघानागु दु । थुकियानितिं ब्रह्म टतज भमप्लष्यल प्रणालीयात नालागु दु ।

४ अध्ययन संगठन

नेपाःगाःयाजलसम्पदायाअध्ययनयातव्यवस्थितरूपं न्त्यव्वय् क्वय् बियाकथं शीर्षक व उपशीर्षककथं न्त्यव्वयातःगु दु ।

सम्पदायाम्हसीका (५.०), खुसियाउदगमस्थल (५.१), कृत्रिम सम्पदा(५.२), देय्-धः (५.२.२), खास्ति व स्वयम्भु (५.२.४), पशुपति व गुप्त्यश्वरी (५.२.४), मंक्व व शान्तिपुर (५.२.५), अगिंमथः (५.२.६), मरुसतः (५.२.६), मेमेगु सम्पदा (५.२.७), सांस्कृतिकजात्रापर्व (५.३), रथ जात्रा (५.३.१), हाडिगाँया जात्रा (५.३.२), च्वलेचा जात्रा(५.३.३), होली(५.३.४) व निश्कर्ष (५.४)

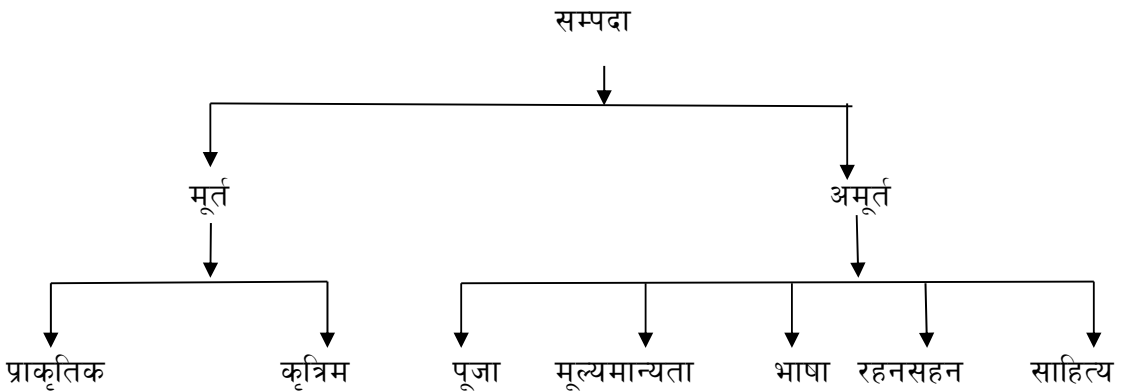
५. सम्पदायाम्हसीका

मनूयाइतिहास अध्ययनयानितिं महत्वं जाःगु वस्तुयात हे सम्पदाधकाः नां छुनातःगु दु । मनूया सभ्यतालिसें स्वापू दुगु अतीतयाआवश्यकता व उकी सुलाच्वंगु ज्ञान, शीप व प्रविधि सुलाच्वंगु दइ । सम्पदायाल्यूने बाखं सुलाच्वंगु दइ । सम्पदां मनूतयूत गहिराइलय् तकवनाःअध्ययनयायगु नितिं आकर्षित यायगु याइ । थुजाःगु आकर्षण वीगु वस्तु छगू पुस्तां दय्कूसां लिपालिपाथ्यंकवा सलंसःदँतकमहत्वं जाइ । थ्वल्याखं महत्वजाइ कि थुजाःगु सम्पदां मुक्कं मनूया सभ्यतायाव्वयूत ग्वहालियाइ । सम्पदानिताजिकथंया दु । भौतिक व अभौतिक ।

भौतिक सम्पदा : प्रत्यक्षअनुभूतियाय् फइगु, थीफइगु सम्पदायातथुगु धलखय् दुथ्याकेगु याः । थुगु कोटीया सम्पदाय् विशेषतः देगः, सतः, ल्वहंहिति थें जाःगु शिल्पं जाःगु निर्माणयात थाय् वीगु याः ।

अभौतिक सम्पदा : ज्ञान, शीप, कला व मूल्यमान्यताय् आधारित जुइ । थुकिं समाजया ज्ञान गथे च्वं धकाःअनुमानयाय्फइ । थुकीविशेष यानाः समाजय् ल्यनाच्वंगु पुजापद्धति, भाय्, साहित्य थें जाःगु विषयवस्तु कय्च्यानाच्वंगु दइ ।

नेपाःगाःया सम्पदायातकयाःअध्ययनयाय्वलय् थनथीथीकथंया सम्पदातदुथ्यानाच्वंगु दु ।

मूर्त सम्पदादुने प्राकृतिक व कृत्रिम सम्पदायातथाय् बियातःगु दु । नेपाःगाःया सम्पदादुने प्राकृतिक व कृत्रिम सम्पदाःया दृष्टिकोणं नं उत्तिकं हे महत्वं जाः । गुगु महत्वतय्यंकप्रदर्शित मजूसं सम्पदादुने सुलाच्वंगु खंकेफु ।

प्राकृतिक व कृत्रिमअवशेषयातमात्र सम्पदाजकधयां थुकिया उद्देश्य पूवनीगु अवस्थामदु । थुजाःगु सम्पदालःया दृष्टिकोणं नं उत्तिकं हे महत्वं जाः ।गुगु महत्वतप्यंकप्रदर्शित मजूसां सम्पदादुने सुलाच्वंगु खंकेफु ।

प्राकृतिक सम्पदा : नेपाःगाःयातभुनाच्वंगु थीथीगुँचवया विशिष्ट थाय् दु । नेपाःगाःया छ्वाख्यरं भुनाच्वंगु गुँचप्राकृतिक जैविकविविधतां जकजाःगु मखसें लःया दृष्टिकोणं नं उत्तिकं महत्वं जाः । थुगु गुँचभूमिगतलः भण्डारया मूल स्रोतकथं काय्गु याः। गुकिं यानाः हे नेपाःगाःयामानव सभ्यतायातच्वन्त्याकेगुलिगुँचवयाअहमभूमिका दु । मानव सभ्यतायात हे न्त्याकेत ग्वहालियाःगुलिं हे थुजाःगु सम्पदायातल्यंके माःधकाःनेपाःगालय् च्वंपिन्सं नं दच्छिया छकः जूसां थुजाःगु गुँचकाय् थ्यंकःवनेगु याः । थथे गुँचकाय् वनेगुयातात्पर्य जीवनदायिनीलः प्रणाली प्रतिनतमस्तक व कृतज्ञता प्वंकेत हे खः । गुँचकां नेपाःगाःयाभूमिगत जलभण्डारय् मुनीगु लः व खुसि लगायतया थी थीलःया स्रोतय् प्रदुषण जुइके मवीत नेवाःत दच्छिया छकः गुँचकाय् वनाःलःयामुहान व जःखः सुचुपिचु याःवनेगु याइ । लःया स्रोतयात सुरक्षावीतन्त्याकूगु पलाःलीपावनाःधार्मिक रंगं छाय्प्यूसां निरन्तरताधाःसाबियाः हे तःगु दु । अले, गुँचकाय् थ्यंकःवनीपिनिगु ल्याः नं थौतकं उत्तिकं हे दु । विशेष यानाःथुजाःगु गुँचकाय् धिनाच्व व सिफुच्वय् वैशाख १ गते वनेगु याइसाहोलीपुन्हिखुनु फूच्व व ल्हुतिपुन्हिखुनु जामाच्वय् वनेगु परम्परा दु ।

५.१ खुसियाउदगमस्थल

नेपाःगाःया छ्वाख्यरं भुनाच्वंगु फूच्व, सिफुच्व, धिनाच्व, जामाच्व व चिसंकु (नगरकोट -महादेव डाँडा) प्राकृतिकजक मखु जैविकविविधतायाल्याखं नं महत्वं जाःगु थाय्कथं कयातःगु दु । उकिं हे थुजाःगुकारणं च्वयातकयाःपर्यावरणीय अध्ययनयाइपिन्सं थुकियातखुल्ला सफूयाल्याख्य् कयाःथीथीकथंयाअध्ययनयाय्त थनवय्गु याः । थुकथं जैविकविविधतां जाःगु थुगु च्वनेपाःगाःयाभूमिगत जलभण्डार याय्गु नितिं रिचार्ज सेन्टरकथं कयातःगु दु । मेखे, नेपाःगाःया सभ्यतायातन्त्याकेत ग्वहालियाःवयाच्वंगु नेपाःगाःयाथीथीखुसिया उदगमस्थल नं थुपिं हे गुँचवतखः । नेपाःगाःया मू खुसि बागमतीवयाकचाखुसि विष्णुमती, स्यालमती, नारीखुसि, सलंखुसि, हिजाखुसि, नागमती, तुखुचासिफुच्वपाखें उत्पत्तिजुयाच्वंगु दु । उकथं हे जामाच्वपाखें भचाखुसि, करःखुसि, दांगाखुसि, राकस खुसि न्त्यानाच्वंगु दु । फूच्वपाखें नखु, गोदावरी, महादेव, कोइकु खुसि, खानीखुसि, डुर्लुङ्ग खुसि, लेले खुसि व नल्लु खुसि न्त्यानाच्वंगु दु (शाक्य, १९९४: १६)। चिसंखुख्वंह (हनुमन्ते), मनमती(मनहरा) न्त्यानाच्वंगु दु । थुकथं खुसिया स्रोतकथं धस्वानाच्वंगु गुँचव वर्षाया कारककथं नं काय्गु याः । राणा प्रधानमन्त्रीश्री ३ चन्द्र शम्शेरया शासनकालविसं १९७६ य् ताः ईतकवामवय्वं नेपाःगाःया छ्वाख्यरं च्वंगु गुँचकाय् १०० /१०० तोप मुइकूगु खः । गुँचकाय् तोप मुइकेवं छुं ई लिपा हे वावःगु धइगु दु ।^१ यलय्वावमलधाःसा लामाटार विहावर क्षेत्रय् वनाःलः प्वंवनेगु याइ । लः प्वंवनीगु इलय् स्वकःबन्दूकयातोप मुइकाःदुगु स्याइ । थुकथं पूजा सम्पादनयातकिवावइधइगु दु ।

५.२ कृत्रिम सम्पदा

नेपाःगालय् च्वंगु थीथी सम्पदायातमात्र सम्पदायाल्याख्य् जक तय् मछिं । धार्मिक, सांस्कृतिक व सामाजिकमहत्वं जाःगु थीथी सम्पदाय् सुलाच्वंगु थीथीपक्षयातकयाःअध्ययनयाय्बलय् थुजाःगु सम्पदातलःलिसें सम्बन्धित खनेदु ।

५.२.१ देय्-धः

मानव सभ्यतान्त्याकेत वानेपाःगालय् लःयामगाःमचाःजुइके मवीतदय्काथकूगु देय्-धःअर्थात राजकुलो नं नेपाःगाःयामूर्त सम्पदायाधलख्य् लाकेछिं । लिच्छविकालं निसें हे थीथीन्यागू च्व व उगु च्वपाखें उत्पत्तिजुगु खुसियालःयातमानवनिर्मित धःपाखें नगरया सिंचाइवात्वनेगु लः प्रणालीया विकास यानाच्वंगुलिं नं थुकियात नेपाःगाःया विशिष्ट सम्पदाकथं काय्माःगु आवश्यकता दु । थौकन्हय् अतिक्रमण व उपेक्षाया कारणं थ्यंमथ्यं न्हनीगु अवस्थाथ्यनाच्वंगु

१ खल्लावल्हा : योगेन्द्रमान श्रेष्ठ (६८), क्षेत्रपाटी । २०७५ मंसिर १२ ।

देय-धःनेपाःगाःया विशिष्ट कलाकारिता व प्रविधिं जाःगु ल्वहंहिति, तुंगाः, बुंगाः व पुखूयालःया स्रोतकथं कयातःगु दु । भौगोलिकरूपं यै देय उत्तरं दक्षिण पाःलूगु, यल देय दक्षिणं उत्तर पाःलूगुलिं नगर दुने लःयाव्यवस्थापनयायगु नितिं देय-धःयातविशेष थाय वियातःगु दु । गोपालराजवंशावलीयाकथं देय-धःयाभिंकेगु नितिं खर्च व्यवस्थापनयायत जुजु जयस्थितिमल्लयाशासनकाल नेसं ५०१ तकलःयानितिं नं ध्यबापुलेमाःगु खनेदु । लः छयःगु बापतट् दस्तुर पुलेमाःगु उग इलय म्यालखादेय-धःयानितिं १२०० पाथीवामुंगु खः(वज्राचार्य व मल्ल, १९८५: ११६)। नगरसभ्यतायातविशेष तिवःवियाच्वंगु देय-धःयात सुरक्षायायगु नितिं इलय ब्यलय स्यल्वं नं याःगु खनेदु । जुजु जयस्थितिमल्लया हे शासनकाल (नेसं ५००) यलय बन्दजुइ धुंकूगु देय-धःभिंकूगु व थीथी १२ पु हितियालःयामुहान नं भिंकूगु खः(वज्राचार्य व मल्ल, १९८५:११४)

नेपाःगाःयालःया स्रोतयात निरन्तरताबीत लिच्छविकालय हे यलयाफूचपाखें न्ह्यानाच्वंगु नल्लु खुसि (टीकाभैरव)यात हे बाँधदयकाःयलया सप्तपाताल- कुमारीपाटी- तफाल्वहं- जाह्वलाख्यः- पूच- ईवही -तेता थूरया लँपू जुनाःलः प्रणालीया विकास याःगु खंकेफु । उकथं हे सिफुच्ययालःयातदेय-धःयामाध्यमं भुइजःसि जुयाःपानीपोखरी-रानीपुखू -न्हूपुखू- हनुमानध्वाखातकदेय-धःयाविकास यानाः यैय लः प्रणालीया विकास याःगु खनेदु । थुकथं विकास याःगु लः प्रणालीया कारणं यै देसय थय्याःगु लागाकथं कयातःगु थँहिति, मरु व भिन्धःहिति, बन्जाःहितीलःहायके सफलजूगु खंकेफु । लिच्छविकालय हे सिफुच्ययालःयातदेय-धःपाखें नरः व हाडिगाँ थें जाःगु प्राचीननगरयात सिंचन व त्वनेगु लखं परिपूर्ण याःगु प्रमाण थौतकं उचाइलय लानाच्वंगु उगु लागां स्पष्ट याः । उगु लागायाहिजाखुसि व सत्यनारायण देगःलिककथुकियाअवशेष थौतक ल्यं दनि ।

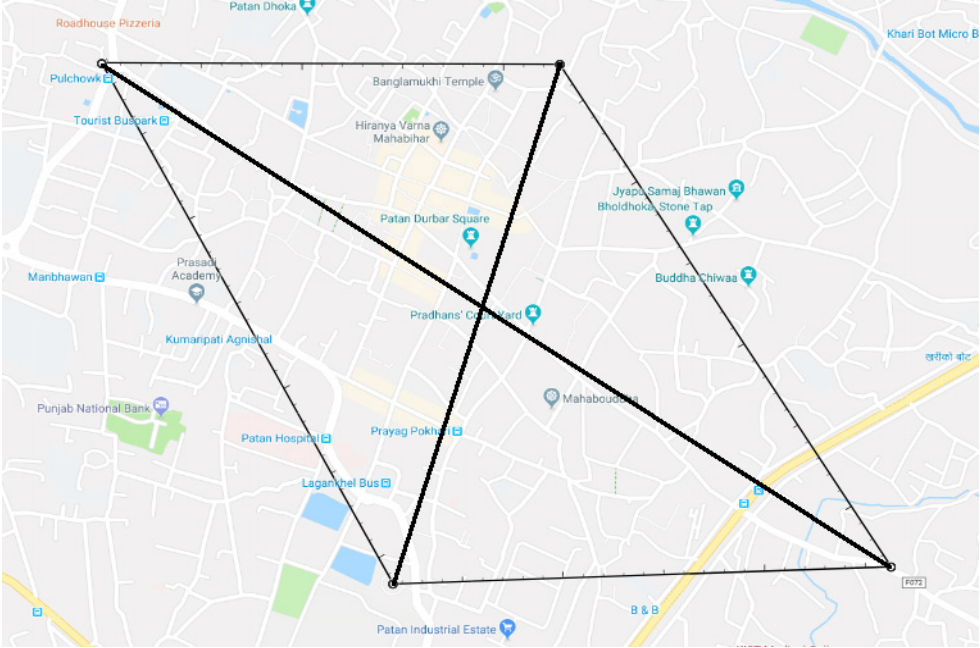
उकथं हे जामाच्ययालःयातदेय-धःपाखें हे यैयाउत्तर पश्चिमलागाय ल्हुति, स्वयम्भू, डल्लु, सितापाइलालागाय सिंचनयानाःवयाच्वंगु दुसाधिनाच्ययालःयातदेय-धःयामाध्यमं हे किपू लगायतया दक्षिण पश्चिमलागाय सिंचन व त्वनेगु लःकथं वितरण यानाःवयाच्वंगु दनि । ख्वपय नं मानव सभ्यतायातमदयक मगाःगु लःयानितिं महादेव डाँडाय लःकुनाःदेय-धःमार्फत ख्वप देशय लःवितरण यानाःवयाच्वंगु खंकेफु । थुकथं वितरित लः-प्रणालीयात असर मलायमा धकाःमल्लकालीन इलय ख्वपदय छकः देयधः सुचुपिचु याय हे माःगु नियमदयकूगु दु (पौडेल, विसं २०६५:६८) । मेखे जितामित्रमल्लं महादेव डाँडया लखं लायकु दुने च्वंगु लुँहितिं हायकूगु धइगु दु (पौडेल, विसं २०६५:६५) । थथे थीथी डाँडया लखं नेपाःगालय लिच्छविकालय सिंचाइ व त्वनेगु लःयाव्यवस्थायायगु प्रणालिया हे विकास जूगु प्रविधियाउपजखःधायफु ।

५.२.२ अशोक स्तूप

प्यंगः थूर धार्मिक रूपं बुद्धधर्मलिसे सम्बन्धित खनेदु ।थुकियात सम्राट अशोक नेपालय वःगु इलय स्थापनायाःगु धायगु यानावयाच्वंगु दु । अथे खःसां थुगु थूरयात कयाःदुवालेबलय प्यंगुलिं थूर लःलिसे सम्बन्धितजुयाच्वंगु दु । यल लागाय त्यांकाभैलःनिसें देयधः (राजकूलो) दयकाःहयातःगु लःयातदकले न्हापां लंगख्यःया थूर लागायच्वंगु सप्तपाताःपुखुलीमुंकेगु याइ । थुकथं सप्तपाताःपुखुली मुंकूगु लः हे न्हू पुखू, कुमारीपाटी व पाटन अस्पताल ल्यूने च्वंगु पुखू जुयाःजाह्वलाख्यःपुखुलीनिकासयारूपय व्यवस्थायानातःगु खनेदु । जाह्वलाख्यलय मुंकूगु लःपूच थूर दुगु पूचपुखुली^२ यंकाःहाकनं मुंकेगु याइ । लंगं ख्यःथूरं वितरणय वःगु लः हे धःयामाध्यमं तेता थूर^३ व यम्मि थूर^४तकन्ह्याःवनाच्वंगु खंकेफु ।

- २ थौकन्हय पूच पुखूया अस्तित्व मदय धुंकल । लिसें अन हे च्वंगु पलेस्वां पुखुली नं यल महानगरपालिकाया भवन दयकातय धुंकूगु अवस्था दु ।।
- ३ तेता थूर यल देयया पूर्वय लाःगु पुखूया दखी स्वनातःगु थूर खः । यल देयया दकले क्वथ्याःगु थासय लाःगु तेताथूर चाःहुइकातःगु पुखुली यलया लंगख्यःथूर व पूच थूरया पुखुलिं धःमार्फत जुयाः वइगु लः यलया नुगः लागा जुयाः जाइगु खः । तेताथूरय लः जायवं लिककच्वंगु खुसी लः क्वन्थायइ ।
- ४ यम्मि थूरयात ईवहीथूर नं धाइ । यलया उत्तरलागाय लाःगु थ्व थूरया लः लंगख्यःथूर व पूच थूरया पुखुलिं धःमार्फत जुयाः वइगु लः यलया मंगः-

थुकथं नगरया थीथीथासय् दय्कातःगु थूरं यलय् लःया सुरक्षायय्त् पुखूयादथ्वीदय्कातःगु प्रतित जू । यलयाप्यंगू थूरयात ज्यामितीय दृष्टिकोणं छगू व मेगु थूरया गजूयात स्वाना स्वयबलय् नं लःलिसे सम्बन्धितप्राकृतिकलःया स्रोतलिसे सम्बन्धित खनेदु । गथे कि, यम्पि व तेताथूर गुलितापाउलि हे लगंख्यः व पूच्व थूरया दूरी नं उलि हे दु (१.५४ किमि) । अथे हे, लगंख्यः - तेताथूर व पूच्व - यम्पिथूरया दूरी नं बराबर दु (१.२० किमि)। लगंख्यः व यम्पियागजूयातनक्सामार्फत ध्वःकीबलय् उगु ध्वःसिफुच्व -शिवपुरी च्चकाय्) केन्द्रितजुयाच्वंगु दु । थुकथं हे यम्पि थूरया गजू व तेताथूर गजूयातनक्सामार्फत ध्वःकीबलय् फूच्वच्वकाय् उगु ध्वः केन्द्रितजुयाच्वंगु लुइकेफु । तेताथूरया गजू व लगंख्यःथूरया गजूयात नं नक्सामार्फत ध्वःकीबलय् उगु ध्वःधिलाच्व केन्द्रितजुयाच्वंगु दुसा लगं ख्यः व पूच्व थूरया गजू स्वायबलय् जामाच्व केन्द्रित व पूच्व थूर व यम्पि थूरया गजूयातनक्सामार्फत ध्वःकीबलय् चिसंखु (नगरकोट) या च्चकाय् उगु ध्वः केन्द्रितजुयाच्वंगु दु (पन्त व शुजि, २००७: १६०)। थुकथं यलयाप्यंगुली थूर नेपाःगाःयालःया स्रोतकथं कयातःगु न्यागुलिं च्व (सिफुच्व, फूच्व, धिनाच्व, जामाच्व व चिसंखु) लिसे हे सम्बन्धित खनेदु । थुगु प्यंगुलि थूरयात कयाःथवं थवय् ध्वःकीबलय् नं यलयामंगःलिककहःखालागाय् थवं थवय् क्रस जुयाच्वंगु लुइकेफु । गुगु थासय् थौतकं बुंगद्यः सालीबलय् हःखा छिकेगु धकाः सांस्कृतिकगतिविधियानावयाच्वंगु दिन ।

५.२.३खास्ति व स्वयम्भू चैत्य

धार्मिक रूपं खास्ति व स्वयम्भू नं येँ देय्या नांजाःगु चैत्य खः । थुगु निगुलिं चैत्य नं धार्मिक व सांस्कृतिकवाहेक लःलिसे सम्बन्धित सम्पदातखः । खास्ति चैत्ययात १२ दंतकवामवःगु इलय् नं खुसुयातकापःप्यनाः मुंकाःवःगु लखं दय्कूगु धइगु मान्यता दु । थ्ववाहेक थुगु चैत्य नीस्वनेत नं लःलिसे सम्बन्धितवाखनं थाय् काःगु दु । वाखंकथं लिच्छवि जुजु मानदेवया अबु धर्मदेवं लःयानितिं नाराहितदय्काः नं लःमवय्वं तान्त्रिकतलिसे सहलहयाःगु इलय् ३२ लक्षणयुक्तम्ह मनुयाबलीव्यूसा जकलःवइधकाः कन । थथे ३२ लक्षण दुम्ह मनु मालाः स्वःगु इलय् अन धर्मदेव कोन्ति जुयाः यम्पिथूर चाहुइका दय्कातःगु पुखुली लः जाइगु खः । यम्पिथूरय् लः जायवं लिककच्वंगु वागमती लः व्वन्त्याइ ।

वमानदेव हे जकध्वदुल । धर्मदेवं थःकाय्यात बलिबीगु सत्ताथःत हे बलिबीकेगु क्वःछिनाः हितिफुसय् तुइककापतं फायाःद्यनाच्वंथें च्वंकच्वनाःबलिबीकलमानदेवयाल्हातं । मानदेवं नरबलिबी धुंकाःहितं लःहाल तर अबुयाहत्यायाःगुलिं ल्वहंहितियाहितिमंगः हे फस्वयावन । थथे अबुयाहत्यायाःगुलिं पश्चाताप स्वरूप सक्वयाउग्रतारायाथाय् वंगु इलय् उम्हच्चवं गुंखा (कालिज) व्यय्काहःगु इलय् थौया खास्तीगुंखाजूवःगु खःधइगु दु । थुकथं गुंखाजूगु थासय् दय्कूगु चैत्य जूगुलिं थौतकं महायानीबौद्धधर्मावलम्बीपिन्सं भेरुड खास्योर धाय्गु यानाच्वंगु दु । गुकिया अर्थ खालिसे सम्बन्धित चैत्य खः ।

थुकथं हे यँया स्वयम्भू नं प्राकृतिकपुखूयाद्यःने दय्कातःगु सम्पदामध्ये खः । प्राकृतिकपुखूयारूपय् ल्यनाच्वंगु स्वयम्भू द्वय् लुंखानीनापं दुगु व मनूतय्सं गुगु नं इलय् उगु खानीक्षतियाइधकाःलःपुखू ल्हाकेगु वात्वपुइगु भवल्य् स्वयम्भू दय्कूगु धइगु दु । स्वयम्भूइलुंखानी दु धकाःखानीविभागं नं प्रमाणित याय् धुंकागु दु (शाक्य, १०९८:३५३) ।

५.२.४ पशुपति व गुह्यश्वरी

वाग्मतीखुसि सिथय् स्थापनायानातःगु पशुपति व गुह्यश्वरी धार्मिक व सांस्कृतिकरूपं जकमहत्व मखसैं लःया दृष्टिं नं महत्वं जाः । वामवलधाःसापशुपतिह्वःपवाःदक्वं तिनाःवाग्मतीयालखं महाद्यःदुगु गर्भगुहलय् जायकल कि वावइधइगु दु । नापं, साउनमहिनाय् सुन्दरीजलनिसें नीलःहयाःथनलुइके हय्गु चलन दु । अथे हे गुह्यश्वरी कुण्डय् नं थुकथं हे लखं जायकल कि वावइधइगु दु । गुह्यश्वरी कुण्ड प्राकृतिक कुण्डया रूपय् ल्यनाच्वंगु दु । गुह्यश्वरी कुण्ड गपाय् जाःधकाःथौतकधाय्फूगु अवस्थामदुनि । तःकै वयाः रानीकान्तिवती सीवं जुजु रणबहादुर शाहं तमं गुह्यश्वरी कुण्डय् पं तियाः स्वःगु इलय् नं उगु गाःगपाय् जाःधकाःधाय्मफूगु खः । उगु इलय् गुह्यश्वरी कुण्डय् स्वपु प्यपु पं ती धुंकाः नं पं दुहां वनेगु क्रम मद्यु धइगु दु । थथे गालय् पं तिया छ्वःगु इलय् कुण्डं हि वय्वं कुण्डया जाः स्वय्गु दिक्कूगु धइगु दु (जोशी, ११२९:६७)।

बौद्ध मतय् स्वयम्भूयाउत्पत्ति हे गुह्यश्वरी कुण्डं बुयाःवःगु पलेस्वाँयाद्यःने जूगु धइगु दु ।

५.२.५ मंक्व व शान्तिपुर

लःलिसे स्वापू दुगु सम्पदायाधलखय् यँयाशान्तिपुर व यलयामंक्वदुथ्याः । प्राकृतिकरूपं वामवलधाःसाशान्तिपुरय् वायलयामंक्वय् तान्त्रिकविधिं कुहाँवनधाःसावावइधइगु दु । यँया स्वयम्भू लागाय् च्वंगु शान्तिपुरय् प्रतापमल्ल धुंकाः मेपिं दुहां मर्वनि (शाक्य, १०९८: २०१) जुजु रणबहादुर शाहं रानीकान्तिवतीतःकैचं सी धुंकाःविसं १९५६ य् उगु पुरय् दुहां वनेगु कुतःयाःगु इलय् मिखां मखनाःवंगु धइगु दु (शाक्य, १०९८: २६१) । यलयामंक्वय् धाःसाविसं १९९१ य् तकदुहां वंगु वर्णन थ्यासफुती दु (जोशी, २०६५: ३९) ।

५.२.६ अगिमथः

यलय्अगिमथःया स्थापनायातिथिथौतकं क्वःछीफूगु मदुनि । वेदकालीनधइगु मान्यतादुगु थुगु अगिमथय् मदिककथीथी अगिनकुण्डय् मिच्याकातःगु म्होतिं नं खुसःदँमल्याकदय्धुंकल (राजोपाध्याय, ११३८: ६७) । प्रत्यक्षरूपं मिलिसैं सम्बन्धदुगु अगिमथःलःलिसैं नं सम्बन्धित खनेदु । ज्याथःम्हअग्निहोत्रीब्रम्हू मू पूजारी जुयाःनिहंथं अगिनकुण्डय् होम याइगु थुगु मथय् उम्हपुजारी सितधाःसा दक्षिणदिशाय् च्वंगु अगिमथलय् कुण्डया मिं दाहसंस्कारया नितिं छयलाःल्यंदक्वं मि व अगिनकुण्डय्विसर्जन याय्गु याइ । थुकथं प्रत्यक्षरूपं मिलिसैं सम्बन्धितअगिमथलय् न्हूम्हज्याथःम्हअग्निहोत्रीब्रम्हू ल्यय् धुंकाःअगिमथःयातहाकनं संचालनयाय्त् पंचागिनयाव्यवस्थायाय्गु याइ । थुकथं पंचागिनयाव्यवस्थायाइगु इलय् दकले न्हापां हे जलाग्निअर्थात लखं मिपिकाय्गु याइ । थीथीन्यागू कुण्ड मध्ये दकले प्रमुख कुण्डकथं कयातःगु विष्णु कुण्ड (जलाग्निपाखें सृजित कुण्ड)य् अग्निहोत्रीब्रम्हूया जीवंकाःछि मिल्यंकाः तय्गु याइ(राजोपाध्याय, २०७२: ३९)।

न्हूम्हअग्निहोत्रीयात्यज्या धुंकाःथीथी अग्निकुण्ड दय्केगु नितिं अगिंमथलय् हे गाःखनाःवःगु लः (नखु व वागमतियात्वंगः) छ्यलेगु याइ । थुगु अगिंमथलय् न्हिथं होम याइगु इलय् लःया द्यः मित्रावरुणयात दकले न्हापां पूजायाय्गु प्रचलन दु । अथे हे, थुगु अगिंमथलय् पुलापिं मू पुजारीयानामय् (दिवंगतजुइधुंकीपिं) श्राद्ध याय्गु याइ(शर्मा, २०७२: ५१)। थुकथं श्राद्ध याय् धुंकाःखुसी पिण्ड विसर्जन याय्माःगुलिअगिंमथः हे खुसियात्वंगःखःधकाः अन दुने हे विसर्जन याय्गु यानाच्वंगु दु ।

१.२.७ मरुसतः

पुरातात्विकअन्वेषणं थ्यंमथ्यं निद्रःदँन्त्यः स्थापनाजगु धयातःगु मरुसतः सांस्कृतिक, राजनीतिक व सामाजिकलिसें लःया दृष्टिं नं उक्तिकं महत्वं जाः । लिच्छविकालय् थीथीत्वाःयाप्रतिनिधितथुगु थासय् वयाः सभाच्वनीगु व राज्ययापाखें जारी याइगु सनदतथुगु हे थासय् तिकाः सार्वजनिकयाय्गु याइ । भिनिदँय् छकः पचलीभैरव व जुजुयादथ्वीखड्ग हिलाःखड्गसिद्धि याइगु थाय् लिक्कलाःगु मरुसतलय् थनातःगु थांत वर्षा फू चायाःवलधाःसान्यंकरं वावःमवः सीकेगु याइ ।^५

५.२.८ मेमेगु सम्पदा

लःलिसें स्वापू दुगु मेमेगु सम्पदायाधलखय् ल्वहँहिति, तुं, जचुं नं त्वःफिके मज्युगु सम्पदाखः । थ्व सम्पदाप्रत्यक्षलःलिसें सम्बन्धितजगुलिं थनविशेष चर्चा जगु मदु । थनलःलिसें अप्रत्यक्ष स्वापू दुगु लः सम्पदायातजकन्त्यथनागु जगु दु ।

५.३ सांस्कृतिकजात्रापर्व

५.३.१ रथ जात्रा

नेपाःगालय् प्रचलित लिच्छविकाल व पूर्वमध्यकालनिसें न्त्यानाच्वंगु थीथी सांस्कृतिकजात्रापर्व धर्मजक मखु लखं नं प्रेरित नं खनेदु । गोपालराजवंशावलीन्त्यथनातःकथं नेसं ४९७ य् लःयातकयाःपनीतीजात्रान्याय्कूगु खनेदु (वज्राचार्य व मल्ल, १९८५: ११३)। लंखयातधकाःन्याय्कूगु थुगु जात्रा नेसं ५०४ य् नं न्याय्कूगु खनेदु (वज्राचार्य व मल्ल, १९८५: ११८) थुकियानितिं प्रजायातअनिवार्य रूपं ज्या याकूगु खः । उक्तं हे नेसं ५०० स नं लंखयातयाःगु खनेदु । गुगु इलय् वामवयाःवापुसा हे तय्मपखंगु खः(वज्राचार्य व मल्ल, १९८५: ११५) । थुकथं लःयानितिं जात्रायाय्गु भवलय् लिच्छविकालय् चोवहाःयाआदिनाथया नं जात्रायाःगु खनेदु । थौकन्हय् बन्दजुइ धुंकीगु थुगु जात्रा चोवहाःनिसें धमाथुलीतकदेय्-धःयालँपू जुनाःन्याय्कीगु धइगु अनुमान दु । उगु जात्राया घःचाः छचाः बालाजुइलुयावःगु खः ।

यलया बंगद्यःयायात्रामुक्कं लःलिसें सम्बन्धितजुयाच्वंगु दु । पूच्वनिसें जाह्वलाख्यःतक सालीगु थुगु रथयात्रामुक्कं चाङ्गलँ (लःधःयालँपू) जुयाः सालेगु याइ । गुकियामूलअभिप्रायः सप्तपातालपुखुलिं वितरणय् वःगु लःथीथीपुखू जुयाःनगर दुनेया ल्वहँहिति व पुखूया स्रोतयारूपय् ल्यनाच्वंगु धःसफायाय्गु उद्देश्यं थुगु जात्रां कःघानाच्वंगु खनेदु । थुकथं लः सुरक्षायानितिं न्त्याकाःवयाच्वंगु बंगद्यःयाजात्राय् दकले न्हापां पूच्वलं गाःवहाःतक सालेगु याइ । यल लागाय् शुद्ध लःइनेगु प्रणालीकथं विकास यानातःगु गाःवहालय् थुकियानितिं खापुखूयाव्यवस्थायानातःगु दु ।

यँयाजन्वहाःद्यःयाखःजात्रा नं लःलिसें सम्बन्धित खनेदु । यँयाजमःनिसें लगतक सालीगु थुगु खःजात्राशिवपुरीं जमःजुयाःवसन्तपुरय् न्त्यानाच्वंगु धःया सुरक्षायानितिं यानावयाच्वंगु दु । जुजु प्रतापमल्लयाशासनकालय् तिनथुगु यात्रालगतकविस्तार याःगु खः ।

खपया लिच्छविकालीन जात्राविस्काःजात्रा व यःसिं जात्रा नं लःलिसें हे सम्बन्धित खनेदु । विस्काःजात्रां सालीगु भैरवया द्यः खः नं चाङ्गलँजुयाःथःने क्वःनेया यात्रायाय्गु याइ । गुगु चाङ्गलँनगरकोटनिसें व्यवस्थायाःगु देय्-धः प्रणालीलिसें सम्बन्धितखः । उक्तं हे चैत्र मसान्तं थनीगु यःसिं नं लःलिसें हे सम्बन्धित खनेदु । थुगु यःसिं थने धुंकाःफुसय् (छ्यनय्)

संकलनजूग खसु वापुयाआधारय् वागबले वइधकाः सीकेगु याइ । थुकियानितिं ५२ कु हाकःताहाकःगु यःसिं थने धुंकाःखिपःयागवहालिकयाःफुसय् थ्यंकःवनेगु याइ । फुसय् थहां वनीपिन्सं यःसिया छ्यनय् स्वनातःगु घाँयम्बः व फय्या गतियाआधारय् वागबले वइधकाःअनुमानयाय्गु याइ ।

५.३.२ हाडिगाँया जात्रा

नेपाःगाःयाप्राचीननगरया धलखय् दुथ्याःगु हाडिगामय् न्त्याकाःवयाच्वंगु जात्रा नं लःलिसें सम्बन्धित खनेदु । खुलाय् छकः न्यायकीगु जात्राततप्यंक हे देय्-धः व लःया सुरक्षायानितिं छ्यलाःवयाच्वंगु खंकेफु । आश्विनं पुन्हिखुनु न्यायकीगु चोकादे नारायणया जात्राया भवलय् शिवपुरीं स्वाँहयाःदेय्-धःया संचालनय् दु कि मदु धकाः स्वय्गु यानाच्वंगु दु । थुगु इलय् द्यःया देय् धलं लःमदिक्कन्त्याय्मा धइगु अभिप्रायं आमलित्वलाः वय्गु चलन दु । अथे हे, चैत्रं न्यायकीगु ल्हुतिपुन्हिखुनु तिसामालेगु जात्रा नं प्रत्यक्षलःलिसे सम्बन्धित खनेदु । थुगु जात्राय् त्वरः अजिमा व मेमेगु द्यःखःयाततिसामाले पुखुलीयंकेगु याइ ।

५.३.३ च्वलेचा जात्रा

होलीपुन्हिखुनु यलया थैवय् च्वलेचा जात्रायाय्गु यानाःवयाच्वंगु दु । फूच्वमाइयाप्रतिककथं कयातःम्हहाकुम्हदुगुचितत्वाभः मछ्यःसें प्वाथय् च्वंगु दुलादक्वं लिकयाःप्यपां चुइकाःयाइगु जात्रालःलिसें सम्बन्धित खनेदु । स्थानीयमनूतय् लःद्यःकथं कयातःम्हफूच्वमाइयाथाय् तान्त्रिकविधिं पूज्याय् धुंकाःफूच्वगुँइच्वंगु घाँयम्बः व लःहयाःजात्रायाय्गु याइ । थुकथं हःगु थुगु लःयातहाकुम्हदुगुयाम्हय् दुने तयाःजात्रायाय्गु याइ । लिसें थुकथं हःगु लःयातजलद्यःधकाः द्यःछेंय् नं स्वनेगु याइ ।^६

उकथं हे, श्रावण शुक्लदुतियाखुनु यलयाखोनाय् च्वलेचितपुखुलीक्वफानाःजात्रायाय्गु याइ । थुखुनु खोनयासिकाली देगःन्त्यःने च्वंगु पुखुलीकुमारी च्वलेचितक्वफाय्गु याइ । स्थानीयबाखंकथं न्हापाउगु पुखुली दैत्यं दुसुलाःलःकाःवपिन्त सालाःकाःगुलिं थुगु जात्रा शुरु जूगु खः । पुखुली लः काःवपिं सुं हे लिहां मवय्वं सिकालीद्यवं हे दैत्य स्यानाःव्यूसां उगु पुखुली स्थानीयमनूतमवनेवं कुमारी च्वलेचितउगु पुखुलीक्वफानाः दैत्य मद्य् धुंकलधइगु आश्वस्तयाय्कथं थुगु जात्रायानाःवयाच्वंगु खः । थुकथं क्वफाःम्हच्वलेचित स्थानीयमनूतय्सं पुखुली हे वनाःलानाःहयाःभव्य् न्याय्केगु याइ ।^७

५.३.४ होली

होली विज्ञानय् आधारित पर्व खः । मानव स्वास्थ्य व शक्तियानितिं चिकुला व ताल्लाःऋतुया सन्धिजूगु इलय् थ्व इलय् चासु कै, मलेरिया, खसरा, थें जाःगु संक्रामकत्वय्या कीटाणु विरुद्ध ल्वाय्गु नितिं थाय् थासय् मिच्याकाः वायुमण्डलय् क्वाकाःयानाः कीटाणु स्याय्गु नितिं भूमिकाःम्हती (दत्त, २००४ः ३१९) । थ्वखुनु लखय् म्हिताः नं कीटाणु नं सिलेगु ज्या याइ । शिशिर ऋतुइमुनाच्वंगु खै वसन्तऋतुइनालाःवयाः सेखं, मुसु, दम व सासःयात्वय् न्यनी । गुगु होलीं शान्तयाइ ।

होलीखुनु रंग म्हिती । रंगं शरीरय् थीथीकथंयावासःयाय्गु ज्या याइ । शरीरय् मगाःमचाःगु तत्वयातपूर्तिं याय्गु ज्या याइ । विशेष यानाःहोलीपलासया स्वाँया रंग छ्यलीथुकिं । सँयाहाय् तकदुहाँवनाः स्नायु मण्डलय् थःगु प्रभावलाकी । संक्रामकत्वय् वय्के बीमखु । थ्व स्वां कुष्ठ, दाह, वायु, च्वत्वय्या नितिं तःधंगु वासःखः । सिंघाडेया चुं, भुइसिन्ह, रक्तचन्दन नं वासःखः (दत्त, २००४ः ३२१)।

६ भुवनेश्वरी श्रेष्ठ (५९) थैव । २०७५ । ११ १६

७ कृष्णहरी हेय्न (५८) खोना । २०७५ माघ ७ ।

५.६ निष्कर्ष

लःलिसें सम्बन्धितथीथी सम्पदायानिर्माण प्रत्यक्षरूपं सिंचाइ व त्वनेगु लःयानितिं जुयाच्वंसां गुलिखे सम्पदाधार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिकरूपं नं जुयाच्वंगु दु । गुकियाप्रत्यक्ष स्वापू लःलिसें जुयाच्वंगु मद्दु । थुकथं लःलिसें तथ्यंक स्वापू मद्दुगु सम्पदायाअन्तरनिहितपक्षयातकुलेबल्य् प्रत्यक्षरूपं लःलिसे स्वापू दुगु सम्पदासिवें नं गहिराइथ्यंकलःलिसे स्वापू दु । गुगु मानव सभ्यतायाविकास्य विशेष रूपं तिबःबियाच्वंगु दु । उकिं सामान्यमिखां खंगु भौतिक वस्तुयात जक सम्पदावाजलसम्पदायाधलख्य् लाकेबल्य् प्रत्यक्ष खनेमद्दुगु सम्पदायामहत्त्वन्हनाःवनीगु व उकिं लाकाच्वंगु प्रभाव नं म्होः जुयाःवनीगु संभावना दु । थुजाःगु अभिलेखीकरणं सभ्यतायाविकास्य हे असर लाकी । सम्पदाधायबल्य् भौतिक संरचनाजक मखसें अभौतिक संरचना नं उत्तिकं हे महत्वं जाः । जलीयअध्ययनयायगु नितिं नेपाःगाल्य् प्रचलितअभौतिक सम्पदाअन्तर्गतया स्थाननामलिसे स्वापू दुगु भाषा व थनप्रचलित म्ये नं उत्तिकं महत्वं दु । गुके स्थानीयरूपं जलयात स्वइगु दृष्टिकोण वाजलप्रतिथीथीविम्ब, वक्रोक्ति व अलंकार नं स्पष्ट जुइगुलिं थुगु सम्पदाअभिलेखीकरणया ज्यां सम्पदायात स्वयगु दृष्टिकोण अफ्ततचाकःयाइगु महशुस याय्फु ।

सन्दर्भ सामाग्री

जोशी, रास (नेसं १९२९), स्वनिगःया संस्कृति । खप : कुतःपिकाक

जोशी, रास (विसं २०६५), ललितपुर राजदरवार । ललितपुर : थ्याका रिसर्च सेन्टर ।

दत्त, विष्णु(सन् २००४), पद्मपुराण, अग्नि पुराण और स्कन्द पुराण में वर्णित व्रत, पर्व एवं त्योहारोंका तुलनात्मकएवं समीक्षात्मकअध्ययन(अप्र. विद्यावारिधिशोधप्रबन्ध) । रोहतक : महर्षि दयानन्दविश्वविद्यालय ।

पौडेल, भोलानाथ(विसं २०६५), भक्तपुरको राजकुलो । काठमाडौं : आगमप्रकाशन

राजोपाध्याय, भुपनिराजानन्द(वि.सं २०७२), पंचाग्निको स्थल यज्ञशाला, स्मारिका २०७२ ।

शर्मा, सुभद्रिका, (वि.सं २०७२), अग्निशालामा दैनिकश्राद्ध (पितृयज्ञ), स्मारिका २०७२ । पेज ४१-५२ ।

शाक्य, बुद्धाचार्य, (नेसं १९९४), स्वनिगःयालोहँहिति । यल : लोक साहित्य परिषद्

शाक्य, हेमराज(नेसं १०९८), श्रीस्वयम्भू महाचैत्य । येँ : स्वयम्भू विकास मण्डल ।

Panta, Mohan & Shuji Funo (A.D. 2007), *Stupa and Swastika: Historical Urban Planning Principles in Nepal's Kathmandu Valley*. Japan: Kyoto University Press.

Vajrācharya, Dhanvajra&Malla, Kamal P. (1985), *The Gopalrajvamsavali*. Wiesbaden GMBH:Franz Steiner Verlag. Nepal Research Publications no. 9